

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО ЗАЛУЧЕННЯ

Позняк С. І.

м. Київ

У статті представлені результати теоретичного аналізу концептуальних підходів до дослідження соціального капіталу, окреслено його особливості як предмета соціально-психологічного дослідження. Визначено, що соціальний капітал як система індивідуальних та колективних диспозицій, спрямованих на створення та розвиток соціальної взаємодії може мати як позитивні, так і негативні наслідки для рівня громадянської участі у суспільстві.

Ключові слова: соціальний капітал, громадянське залучення, індивідуальне та колективне благо, диспозиції, спільні норми та смисли, соціальна довіра, взаємність.

В статье представлены результаты теоретического анализа концептуальных подходов к исследованию социального капитала, очерчены его особенности как предмета социально-психологического исследования. Установлено, что социальный капитал как система индивидуальных и коллективных диспозиций, направленных на создание и развитие социального взаимодействия может иметь как позитивные, так и негативные последствия для уровня гражданского участия в обществе.

Ключевые слова: социальный капитал, гражданское участие, индивидуальное и коллективное благо, диспозиции, общие нормы и смыслы, социальное доверие, взаимность.

The article presents theoretical analysis results of the conceptual approaches to studying social capital and outlines its specificities as a subject of social and psychological research. It is determined that social capital as a system of individual and

collective dispositions to create and develop social interaction may have both positive and negative consequences for the level of civic involvement in society.

Key words: social capital, civic involvement, individual and collective good, dispositions, shared norms and meanings, social trust, reciprocity.

Проблема. Одним із найпоширеніших понять, якими оперують сучасні суспільні науки у дослідженнях щодо соціальної взаємодії та громадянського залучення, є «соціальний капітал», який зазвичай розглядається як засіб розв'язання цілої низки соціальних проблем та, за висловлюванням Дж. У. ван Дета, як єдиний реальний шлях примирити вимоги і очікування емансипованих та індивідуалізованих громадян з необхідністю їх залучення до демократичного процесу прийняття рішень [1]. Р. Патнам з цього приводу пише: «...соціальний капітал робить нас розумнішими, здоровішими, безпечнішими, багатшими та краще здатними врядувати у справедливій та стабільній демократії» [2, с.154]. Саме Р. Патнам завдяки своїй роботі «Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії» знов привернув увагу економічної, соціальної та політичної теорії до вже знайомого в суспільній науці поняття соціального капіталу як фактору соціальної взаємодії (Дж. Кольман), сімейних стосунків (Дж. Бойсджолі, Дж. Дункан та С. Хофферт), ефективної демократії (Р. Патнам) та сталого економічного розвитку (С. Нак та Ф. Кіфер). Як соціально-психологічний чинник і одночасно продукт громадянського залучення¹ дослідження соціального капіталу становить значний інтерес для розвитку теорії політичної соціалізації молоді.

Метою статті є окреслити теоретичні підходи до дослідження соціального капіталу, його концептуалізації як предмета соціально-психологічного дослідження, а також ролі як чинника активізації громадянського залучення.

¹ Громадянське залучення традиційно розглядається як мотивація, інтерес і готовність членів суспільства до громадянської взаємодії, а також їх безпосередня участь у громадянській діяльності.

Широко вживане у різних сферах суспільних наук і соціальної практики поняття «соціальний капітал» має багато часто суперечливих визначень. Спільним для них є те, що соціальний капітал розглядається як «акумуляване багатство», яке можна «інвестувати» для отримання дивідентів у майбутньому [1], а результатом такого інвестування є мінімізація витрат учасників взаємодії завдяки тому, що у довірливих стосунках досягнення спільного розуміння та згоди вимагає значно менше ресурсів [2; 3].

Як ресурс соціальної взаємодії, що пов'язаний з певною соціальною структурою, соціальний капітал невід'ємний від стосунків між людьми і, на відміну від інших форм капіталу, є спільною власністю суб'єктів взаємодії, а отже, жодний з них не має і не зможе мати ексклюзивне право на володіння ним [4].

Різні визначення соціального капіталу віддзеркалюють ступінь, з яким він як ресурс використовується для загального або індивідуального блага. Р. Патнам, наприклад, вважає соціальний капітал суспільним надбанням, яке сприяє співпраці та підтримці добрих стосунків між членами громади та нації і є, таким чином, слугує подоланню соціальних проблем [2]. Як ресурс реалізації індивідуальних потреб та інтересів соціальний капітал розглядається в контексті мережі соціальних зв'язків, встановлених індивідуальним актором, і визначається підвищеним власним доступом до інформації, низкою спеціальних умінь та підвищеною владою, які використовуються радше для власної кр'єри, ніж для блага організації або іншої громади.

Основу різних підходів до інтерпретації соціального капіталу складають насамперед роботи П. Бурдьє, Дж. Кольмана та Р. Патнама, які містять базові положення щодо концептуалізації даного поняття.

Соціальний капітал за П. Бурдьє існує поряд з економічним і культурним капіталом і визначається як сукупність реальних та потенціальних ресурсів, які пов'язані з володінням стабільною мережею більш-менш інституціоналізованих

взаємовідносин, що набуваються та підтримуються членством у групі. Група «...забезпечує кожного з її членів підтримкою капіталу, яким вони спільно володіють» [5, с. 429]. Обмін забезпечує репродукцію таких груп, оскільки мережі зв'язків не природно дані, а є продуктом індивідуальних та колективних інвестиційних стратегій, свідомо або несвідомо спрямованих на встановлення та репродукцію соціальних зв'язків, які використовуються на короткостроковій або довгостроковій основі.

Таким чином, П. Бурдьє надає соціальному капіталу інструментального значення, зосереджуючись на перевагах, які мають ті, що ним володіють, а також спеціальному структуруванні соціальної реальності з метою створення такого ресурсу [5; 6].

Дж. Кольман підкреслює функціональне значення соціального капіталу і розуміє його як феномен, що складається з певної соціальної структури і підтримує певну діяльність в межах цієї структури. Отже, соціальний капітал – це все, що сприяє індивідуальній або колективній діяльності та визначається мережами та усталеними стосунками, взаємністю, довірою та соціальними нормами. На відміну від інших форм капіталу, які є приватним продуктом, соціальний капітал є суспільним продуктом і невід'ємною рисою структури взаємовідносин між акторами [7].

Відповідно до Дж. Кольмана, соціальний капітал є нейтральним ресурсом, що сприяє будь-якій діяльності, а те, чи підвищується добробут суспільства в результаті цієї діяльності, чи ні, залежить повністю від дюдей, які його використовують. Дослідник підкреслює, що «певна форма соціального капіталу, що є корисною для сприяння окремим діям, може бути непотрібною або шкідливою для інших» [7].

Соціальний капітал виступає у декількох формах. Перша – *зобов'язання та очікування*, важливим елементом яких є ступінь довіри між учасниками взаємодії.

Друга форма соціального капіталу є потенційна *інформація*, яку можна отримати в процесі встановлення та підтримки соціальних зв'язків і використати у спільній або індивідуальній діяльності. Третьою формою є існування дієвих *норм та санкцій*, які, як і інші форми капіталу, сприяють певним видам діяльності та стримують інші. Окремо розглядається соціальний капітал у сім'ї, що стосується взаємовідносин між батьками та дітьми, і соціальний капітал у громаді поза межами сім'ї [7; 8].

Р. Патнам свій підхід до дослідження соціального капіталу будує навколо неотоквіліанського твердження про те, що досвід участі в громадських асоціаціях сприяє подоланню розбіжностей між людьми і їх кращій співпраці [9]. Досліджуючи питання ефективного врядування, Р. Патнам встановив кореляцію між ефективним врядуванням і громадянським залученням: «добре врядування є супутнім продуктом співочих груп та футбольних клубів» [10, с. 176]. Він запропонував нове визначення соціальному капіталу як явищу рівня громади і розглядав його як риси соціальної організації такі, як довіра, норми та мережі, які можуть підвищити ефективність суспільства шляхом фасилітації скоординованих дій [10]. Так само як і Дж. Кольман, Р. Патнам вважає соціальний капітал суспільним благом, що акумулюється в процесі його використання. Він стосується колективної цінності всіх соціальних мереж і диспозицій, спрямованих на досягнення спільних цілей. Соціальний капітал, за твердженням автора, є ключовим компонентом побудови та підтримки демократії [2]. Базовим компонентом соціального капіталу є соціальна довіра. На відміну від міжособистісної довіри, її основними джерелами є норми взаємності та мережі громадянського залучення.

Р. Патнам стверджує, що мережі, побудовані на горизонтальних зв'язках, є ключовими для формування соціального капіталу, а от вертикальні, незважаючи на ступінь їх міцності та вагомості для своїх членів, не можуть підтримувати

соціальну довіру та співпрацю [10]. Таке твердження є доволі дискусійним, оскільки багато дослідників соціального капіталу вважають, що вертикальні зв'язки є такими ж важливими джерелами соціального капіталу, як і горизонтальні [11].

Розрізняючи два види соціального капіталу (пов'язуючого (bonding) та з'єднуючого (bridging)) [2], Р. Патнам, як і інші дослідники, стверджує те, що соціальний капітал не завжди має позитивну роль для суспільства (хоча він завжди є цінністю для індивіда або групи). Так цінними є ті, що підвищують продуктивність громади та її згуртованість, а ті, що є самообслуговуючими ексклюзивними групами, які переслідують цілі, що заперечують суспільні інтереси, вважаються негативним соціальним капіталом.

Таку думку підтримує і Ф. Фукуяма, зазначаючи, що соціальний капітал як прийняті неформальні норми співпраці між двома та більше індивідами не є очевидним суспільним благом, оскільки групова солідарність часто досягається ціною ворожнечі до тих, хто є поза межами групи. Дослідник також зауважує, що ділити людей на друзів та ворогів є природною схильністю людини, на якій будується політика [12]. У той самий час він підкреслює важливість соціального капіталу для сильної демократії та економічного зростання і наголошує на суворому дотриманні верховенства права та функціонуванні основних політичних інститутів як необхідній умові розвитку соціального капіталу [13].

Не всі прийняті норми, на думку Ф. Фукуями, є соціальним капіталом. Його складають ті, які стосуються традиційних чеснот, таких як чесність, виконання зобов'язань, надійне виконання обов'язків, взаємність тощо. Вони варіюють від норм взаємності між двома друзями до складних доктрин на кшталт християнства або конфуціанства. Довіра ж, мережі та громадянське суспільство, які асоціюються з соціальним капіталом, є епіфеноменами, що з'являються внаслідок соціального капіталу, але не складають його.

На відміну від Дж. Кольмана та Р. Патнама, Ф. Фукуяма не вважає соціальний капітал суспільним благом: оскільки гіпотетично співпраця необхідна всім людям як засіб досягнення їх егоїстичних цілей, має сенс твердження, що соціальний капітал виробляється як приватне благо. Як приватне благо він розповсюджується за межі групи і може мати як позитивний, так і негативний вплив [14]. Прикладом першого може бути положення пуританізму про необхідність поводитися морально з усіма людьми, а не тільки з членами своєї родини. Норми співпраці, таким чином, простираються за межі групи, яка сповідує пуританізм. Щодо негативного впливу, то прикладом його, як уже зазначалося вище, може бути внутрішня єдність групи, яка досягається за рахунок підозрілого та ворожого ставлення до тих, хто до неї не входить. Попередити та запобігти такому впливу в суспільстві мають закони.

Ф. Фукуяма звертається до концепції «радіуса довіри», що стосується кола людей, серед яких діють норми взаємодії [14]. Якщо соціальний капітал групи має позитивний вплив поза її межами, радіус довіри може бути більше, ніж сама група. Радіус довіри може бути меншим, ніж група, що часто трапляється у великих організаціях, де норми співпраці стосуються тільки взаємодії керівництва та штатних працівників.

Порівняно з традиційним суспільством, яке часто є сегментним і, відповідно, складається з великої кількості ідентичних, самодостатніх соціальних об'єднань, сучасні суспільства складаються з великої кількості соціальних груп, що перетинаються, і, як наслідок, в їх межах спостерігається множинність членства та ідентичностей. Таке суспільство можна зобразити як серію концентричних та накладених один на одний радіусів довіри (друзів, НДО, релігійних груп тощо), перетинання яких створює більш сприятливі умови для обміну інформацією, розвитку інновацій та людських ресурсів [14].

Таким чином, соціальний капітал розглядається як ресурс людського капіталу, економічного зростання, розвитку нації та громадянського суспільства.

Жд. Нагапіт і С. Гошал пропонують розглядати соціальний капітал у контексті організаційного розвитку та розвитку інтелектуального капіталу і визначають його як сумму «актуальних та потенційних ресурсів, закладених в наявних через та отриманих з мережі взаєзв'язків, якими володіє особистість або соціальна структура» [15, с. 243]. Дослідники виділяють три виміри соціального капіталу – структурний, стосунковий та когнітивний, проте підкреслюють умовність їх виділення та тісний взаємозв'язок між собою.

Структурний вимір соціального капіталу стосується загальних патернів зв'язків між акторами і представлений наявністю або відсутністю мережі зв'язків, їх морфологією або конфігурацією, що стосується щільності та ієрархії, та їх організацією.

Стосунковий вимір описує тип персональних стосунків, вироблений людьми в процесі взаємодії як, наприклад, повага та дружба, які впливають на їх поведінку. Саме через ці постійні особистісні взаємозв'язки люди реалізують такі соціальні мотиви, як товариськість, схвалення та престиж. Серед ключових кладових цього кластеру дослідники називають є довіру та надійність (Ф. Фукуяма та Р. Патнам), норми та санкції (Дж. Кольман та Р. Патнам), зобов'язання та очікування (Р. С. Берт, Дж. Кольман, М. С. Грановеттер) і ідентичність та ідентифікація (Х. Гаканссон та І. Снегота і Р. К. Мертон).

Третій вимір соціального капіталу – *когнітивний* – стосується ресурсів, які забезпечують спільні репрезентації, інтерпретації та систему значень для учасників взаємодії, включаючи спільну мову та коди, спільні смисли та наративи (міфи, оповідання, метафори).

З точки зору завдань соціально-психологічного дослідження структурний вимір соціального капіталу може розглядатися як той, що стосується

індивідуальних настанов та готовності людей створювати слабкі або сильні зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури. Стосунковий вимір указує на ставлення, які визначають характер зв'язків між людьми у мережі: довіра один до одного, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності. Когнітивний вимір окреслює те спільне розуміння та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії. Відповідно, сам соціальний капітал може трактуватися як система індивідуальних та колективних диспозицій, спрямованих на створення, підтримку та розвиток соціальної взаємодії.

Таке розуміння соціального капіталу узгоджується з позицією Фундації соціального капіталу (the Social Capital Foundation), у якій наголошується на необхідності розрізняти соціальний капітал як такий та його прояви. Зазвичай соціальний капітал розглядається як мережа зв'язків, якими володіє людина і які вона може використовувати з метою соціальної інтеграції, однак, він є скоріше диспозиціями, спрямованими на створення, підтримку і розвиток таких мереж, а ніж самі мережі. Так само, проявом соціального капіталу, а не самим капіталом, є громадянське залучення. Отже, соціальний капітал трактується як колективна ментальна диспозиція, яка близька до «духу громади» [16].

Щодо ролі соціального капіталу в активізації громадянської взаємодії, то тут зупинимося на двох підходах. Перший ґрунтується на розумінні соціального капіталу як індивідуального блага, а отже того, що він є власністю особистості. Другий – на тому, що соціальний капітал як колективне надбання є колективним благом, яке доступне всім громадянам. Серед прихильників обох підходів загалом існує згода щодо позитивної кореляції між рівнем соціального капіталу та громадянським залученням, особливо, коли йдеться про його структурний аспект – участі в добровільних організаціях та асоціаціях. Стосовно ж культурного

аспекту – довіри, спільних норм та цінностей тощо – такої однотайності думок немає.

Вивчаючи питання взаємозв'язку соціального капіталу та політичного залучення громадян, Дж. У. ван Дет відзначає декілька можливих чинників негативної кореляції між ними. Дослідник зазначає, що різноманітність та суперечливість соціальних контактів та політична різнобарвність всередині соціальних мереж часто не активізують, а, навпаки, спричиняють зниження політичного інтересу та падіння рівня політичної участі своїх членів [1]. Також Дж. У. ван Дет стверджує, що для свого власника соціальний капітал може мати ті ж самі наслідки, що й інші форми капіталу: він підвищує можливості людини для автономії, а також розширює простір використання цих можливостей. Більш автономний та спритний громадянин, як очікується, більш налаштований покладатися на власні можливості у роз'язанні проблем та подоланні викликів, з якими він стикається. Насамкінець, на думку Дж. У. ван Дета, в сучасному суспільстві політика як практична колективна сфера діяльності з колективними результатами стає менш помітною у житті кожної людини. Вона, за висловлюванням Р. Гардіна, стає «політикою маргінальних проблем» і, порівняно з іншими сферами діяльності та їх потенційними можливостями, політичне залучення є менш важливим для людини [17, с. 44]. Якщо громадянин володіє відносно вищим рівнем соціальних ресурсів, він може дозволити собі не брати участь у колективних діях.

У межах другого підходу до трактування соціального капіталу як колективного надбання, доступного кожному громадянину, вважається, що якщо суспільство характеризується високим рівнем соціального капіталу, то кожний з його членів може користуватися ним незалежно від власного внеску в його створення. В такому випадку соціальний капітал стимулює громадянську взаємодію незалежно від мотивів участі громадян [18]. Однак, аргументують інші

дослідники, навіщо раціональному члену суспільства брати участь у громадянській діяльності, якщо в суспільстві існує високий рівень взаємної довіри і члени суспільства поділяють його норми та цінності. Адже в будь-якому випадку потреби та інтереси громадянина будуть взяті до уваги при прийнятті політичних рішень. За такою логікою соціальний капітал як колективне благо не сприяє підвищенню рівня громадянського залучення, а навпаки, стримує його [19].

Іншим виміром концептуалізації питання взаємозалежності між соціальним капіталом та громадянським залученням є його аналіз на *мікро-* та *макрорівнях*. В підходах мікро-рівня розуміння соціального капіталу як індивідуального надбання ґрунтується на положеннях концепції Дж. Кольмана. Залучення особистості до соціальних мереж розглядається як школа демократії, де вона розвиває свої вміння, засвоює норми та цінності взаємодії, результатом чого, на думку більшості вчених, є підвищення її громадянської участі. Макрорівень передбачає аналіз сукупності індивідуальних характеристик – сукупний соціальний капітал, який, так само, вважається чинником підвищення громадянського залучення.

У концепціях макрорівня трактування соціального капіталу як колективного блага віддзеркалює положення Е. Дюркгейма про детермінування соціальних феноменів та процесів закономірностями соціального розвитку в цілому, що не потребує звернення до особистісного рівня аналізу. Щодо підходів мікрорівня, то інтерпретація соціального капіталу як колективного надбання детермована положенням про те, що соціалізація особистості відбувається в загальній ситуації, яка характеризується певним запасом соціального капіталу, і індивідуальна поведінка людини на неї не впливає. В такому випадку можна говорити як про позитивну, так і негативну кореляцію у взаємодії соціального капіталу та громадянського залучення [1].

Важливим аспектом вивчення проблеми взаємозв'язку соціального капіталу та рівня громадянського залучення в контексті дослідження соціально-

психологічних проблем політичної соціалізації молоді є кореляція між структурним та стосунковим аспектами соціального капіталу. За результатами аналізу емпіричних даних деякими дослідниками відзначається, на відміну від твердження Р. Патнама, відсутність прямого причинно-наслідкового зв'язку між членством у добровільних асоціаціях і рівнем соціальної довіри та прийняттям громадянами норм соціальної взаємодії. Одною з причин вважається інструментальний та управлінський характер такого членства в сучасному суспільстві, яке не впливає на загальний рівень довіри громадян, а також його тісний зв'язок з політичними процесами. Отже, підкреслюється причинно-наслідковий зв'язок скоріше між політикою та громадянським залученням (а саме добровільними асоціаціями), ніж між громадянським залученням та рівнем довіри в суспільстві, а отже і розвитком демократичної політичної культури [9; 11].

Висновки. Таким чином, дослідники не дають однозначної відповіді на питання щодо характеру взаємозв'язку соціального капіталу та громадянського залучення. Представлені підходи до концептуалізації даної проблеми дають підстави зазначити, що він може служити чинником як підвищення, так і зниження рівня громадянської взаємодії. Однак, взаємозв'язок між соціальним капіталом і громадянською взаємодією не повинен розглядатися односторонньо, адже рівень громадянського залучення не тільки залежить від соціального капіталу, а й сам впливає на нього. У цьому контексті особливої уваги набуває питання кореляції між соціальною довірою та громадянським залученням, вивчення якого як чинника політичного наочання молоді вимагає виявлення соціально-психологічного змісту різних видів громадянської участі та особливостей дискурсів суб'єктів поля політичної соціалізації в сучасній соціально-політичній ситуації.

Література

1. van Deth, J. W. The Proof of the Pudding: Social Capital, Democracy, and Citizenship : modified paper prepared for delivery at the EURESCO Conference “Social Capital: Interdisciplinary Perspectives” / Jan W. van Deth (Exeter, United Kingdom, 15 – 20 September 2001) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://static.ow.ly/docs/vandeth_53f.pdf.
2. Putnam, R. D. Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community / Robert D. Putnam. – New York : Touchstone, 2001. – 541 p.
3. van Deth, J. W. Social capital and European democracy / Jan W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, and , P. F. Whiteley. – London, New York : Routledge, 1999. – 270 p.
4. Burt R. S. Structural holes: The social structure of competition / Ronald S. Burt. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 324 p.
5. Bourdieu, P. The forms of Capital / Pierre Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / J. G. Richardson (ed.). – Westport, CT : Greenwood Press, 1986. – P. 241–258.
6. Bourdieu, P. Outline of a Theory of Practice / Pierre Bourdieu; Translated by Richard Nice. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1977. – 224 p.
7. Coleman, J. S. Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.
8. Coleman, J. S. Social capital in the creation of human capital / James S. Coleman // American Journal of Sociology. – 1988. – Vol. 94. – P. 95–120.
9. Li, Y. Social Capital and Social Trust in Britain / Yaojun Li, Andrew Pickles and Mike Savage // European Sociological Review. – 2005. – Vol. 21, № 2. – P. 109–123.
10. Putnam, R. Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy / Robert Putnam. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – 258 p.
11. Knack S. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation / Stephen Knack and Philip Keefer // The Quarterly Journal of Economics. – 1997. – Vol. 112, No 4. – P. 1251–1288.
12. Fukuyama, F. Trust : The Social Virtues and the creation of Prosperity / Francis Fukuyama. – New York: Free Press, 1996. – 480 p.
13. Fukuyama, F. Social capital and development : the coming agenda / Francis Fukuyama // SAIS Review. – 2002. – 22 (1). – P. 23–37.

14. Fukuyama, F. Social Capital and Civil Society : paper prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reform / Francis Fukuyama (The Institute of Public Policy, George Mason University, 1 October 1999) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http :
//www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm](http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm).
15. Nahapiet, J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / Janine Nahapiet, Sumantra Ghoshal // The Academy of Management Review. – 1998. – 23 (2) – P. 242–266.
16. The Social Capital Foundation. Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://www.socialcapital-foundation.org>.
17. Hardin, R. Do we want trust in government? / Russel Hardin // Mark E. Warren (ed.) Democracy and trust. – Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1999. – p. 22–41.
18. Newton, K. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy / Kenneth Newton // International Political Science Review. – 2001. – 22 (2). – P. 201–214.
19. Baker, W. Social Capital, Double Embeddedness, and Mechanisms of Stability and Change / Wayner Baker, Robert R. Faulkner // American Behavioral Scientist. – 2009. – 52 (11). – P. 1531 – 1555.